

ГАВРИЛО СЕРГЕЕВИЧ ВЕСЕЛИТСКИ БОЖИДАРОВИЧ О БОРБИ ЦРНОГОРАЦА С ТУРЦИМА 1876. ГОДИНЕ

Гаврило Сергеевич Веселитски Божидарович (син рускога генерала — поријеклом Херцеговца¹) био је интеллигентан, културан и образован човјек. Високо образовање добио је у Петрограду и Хајделбергу. Знао је неколико европских језика: француски, њемачки, енглески и, наравно, руски. Касније је унеколико научио и српскохрватски. Био је талентован говорник. У почетку своје каријере радио је као официр у руској Гарди, а послѣје као дипломата у руском Министарству иностраних послова. Касније се посветио новинарству и већином живио у иностранству.

Први пут је дошао у Црну Гору 1875. (отприлике у септембру) као делегат Међународног одбора за помагање херцеговачким избјеглицама, основаног у Паризу 16/28. августа 1875. године којег је он био један од главних оснивача. Његова се мисија састојала у томе да испита стање избјеглица у Србији, Аустрији и Црној Гори.

Други пут је посјетио Црну Гору када се 1876. (у фебруару или марту) вратио из Петрограда, односно Беча, у својству опуномоћеника руске и аустријске владе да у име њихово ради на смиривању херцеговачког устанка, односно источне кризе. Тада је књазу Николи донио писмо од руског министра иностраних послова Горчакова, који црногорском књазу ставља до знања да га Русија неће помоћи у случају да Црна Гора објави рат Турској. Том приликом Веселитски је водио дуже разговоре с књазом о предузимању мјера за смиривање херцеговачког устанка у духу ноте аустријског министра иностраних послова Андрaшија и, наравно, препоруке министра Горчакова.

Књаз, иако незадовољан посредовањем Веселитскога, дозволио је да се поведу разговори између устаника и аустријског

¹ Приликом истраживачког рада наишао сам на име генерал-лајтнанта Сергеја Веселитског Гавриловича, који је умро 1866. године. Претпостављам да би он могао бити отац Гаврилов.

представника. Тада је Веселитски (око 20. марта) пошао на Грахово, гдје је окупљеним херцеговачким главарима и устаницима изнио предлоге министара: Андрашија и Горчакова. Међутим, није најбоље примљен од устаника. Но и поред тога он је присуствовао састанку у Суторини 25. марта 1876, на којем је поред устаника био и аустријски представник барон Родић. Том приликом херцеговачки устаници су Веселитском уручили писмено пуномоћије да их заступа пред великим силама. С таквим овлашћењем он је пошао у Беч и Берлин, гдје је с Андрашијем, Горчаковим и Бизмарком водио преговоре о смиривању устанка. Убрзо га је и Porta позвала у Цариград ради договора и овлашћења да у њено име поради на смиривању устанка и да испита могућности за повратак херцеговачких избјеглица у свој завичај. Међутим, рат Црне Горе и Србије против Турске онемогућио је Веселитскога да своју мисију приведе крају.

По повратку из Цариграда и Берлина, Веселитски се задржао у Црној Гори, гдје је остао до закључења примирја (20. октобра 1876), када се вратио у Петроград.

Пошто се 1876. вратио из Цариграда, односно Берлина, књаз Никола га је хладно примио. Наиме, до књаза је доспјела вијест да је Гаврило, док се налазио у Бечу, радио на томе да постане књаз Херцеговине. Да би увјерио књаза да је далеко од такве помисли, „публиковао је у новинама једну изјаву“, каже војвода Гавро Вуковић, „у којој је рекао да је свршио своју дипломатску мисију, коју је у име устаника имао, и да нема више никаквих дужности, да у име устаника врши, већ се повукује да ради као приватна личност“.^{1а} На жалост, Вуковић не каже у којима је новинама Веселитски објавио ову вијест.

Послије овога односи су се између њега и књаза Николе нормализовали, То се може закључити не само на основу тога што је он остао у Црној Гори у току рата 1876. него и по томе што га је књаз послије постигнутог примирја између Црне Горе и Турске (20. октобра 1876) послао у Русију „ради проналажења средстава за снабдијевање Црне Горе житом“.

Када се вратио у Петроград, Гаврило Божидаровић је 14. новембра 1876. на Општој скупштини Петроградског добротворног одбора одржао предавање: О садашњој борби Црногораца с Турцима и о тешком положају Црне Горе. Шест дана касније (тј. 20. новембра 1876) Гаврило је објавио у новинама писмо под насловом Како помоћи Црногорцима, које је штампано заједно с предавањем. На тај начин је упознао руску јавност са ситуацијом у Црној Гори и ратним збивањима у њој.

Веселитски је био очевидац многих догађаја који су се збили у Црној Гори у току четворомјесечне борбе (од 20. јуна до 20. октобра). У првом реду износио је оне моменте за које је сматрао да су карактеристични. Без обзира што његово виђење нема својства чисто научног излагања, оно истраживачу пру-

^{1а} Г. Вуковић, *Херцеговачки и васојевићки устанак 1875. и 1876*, Сарајево 1925, стр. 214.

жа податке за проучавање овог ратног периода у Црној Гори. Тим прије што се чињенице које он износи углавном не разликују од података које наводе наши хроничари. Поред тога, на основу овога предавања може се добити јасна представа о томе како је један угледан странац гледао на борбу Црногораца с Турцима 1876. године, на њихов хероизам и психологију.

Гаврило Веселитски је био добро обавијештен о томе да црногорска влада, односно књаз Никола, диригује херцеговачким устанком 1875. Али знајући званичан курс руске политике, која је била против сваког мијешања Црне Горе у херцеговачки устанак, изјавио је: „У току читаве године црногорска влада је строго извршавала међународне обавезе и спречавала давање помоћи за устанак; али црногорски народ, свето и строго се придржавајући свога дуга према угњетеној браћи, давао им је своје најбоље борце за слободу и дао уточиште њиховим женама и дјечи“.

Црна Гора је, по оцјени Веселитског, ушла у рат економски потпуно исцрпљена, на првом мјесту због великог прилива херцеговачких избјеглица. Наиме, до објаве рата на њену територију пријешло је 65.000 избјеглица. А од рата тај се број повећао (на 75.000) пресељавањем избјеглица из старе Србије и Албаније. Црна Гора је тада имала 120.000 становника. Црногорски народ је свој иметак подијелио са избјеглом браћом из Херцеговине. Поводом тога Веселитски каже: „Имао сам прилику да овога љета посјетим све срезове Црне Горе и свуда сам више нашао Херцеговаца него Црногораца. Нико ко својим очима није видио не може да замисли до које су мјере буквално Црногорци подијелили своје имање с гостима које су примили“.

„Због тога су сада“ — наставља Веселитски, „све сиромашне резерве оба народа подједнако исцрпљене, и Црна Гора, спасена од најезде, исто тако је разорена и опустошена као и Херцеговина. Самом природом осуђена на сиромаштво, Црногорци су примили и дали уточиште, како су могли и чиме су могли, породицама оних несрећника, за чије су ослобођење они жртвовали свој живот. И ево награде за њихов високи подвиг. Они нијесу спасили друге од глади а сами су се изложили истој опасности. Толика храброст и самоодрицање, такве побједи, таква слава а — ни парчета хљеба!“

Државни приходи су се потпуно угасили. Порез није купљен. Престао је извоз говеди, „једини предмет за извоз и једино богатство земље“. Због ратних прилика 1876. жито са имања није покупљено. Земља је остала необрађена. А „војска је гладовала задовољна када бар има близу добре воде да се спаси од жеђи која их је мучила“, саопштава Веселитски. Узгред да напоменемо да је црногорска војска у Херцеговини, и поред тога што су за њу Црногорке носиле храну од куће, гладовала до те мјере да је било случајева да 2—3 дана ништа нема за храну. А изнад свега мучила их је жеђ. Према томе, запажања Веселитског су тачна.

„С малим изузетком црногорска војска није имала касарне; војнички живот одвијао се под ведрим небом“, каже Божидарович. „Клима на бојишту била је тако сурова да је и у мјесецу јулу било хладно. Од јаких јесењих киша одјећа (бораца — Ј.Ј.) била је неупотребљива; више није штитила од хладноће, а није је било могућно замијенити. Исто је то и са обућом; непрестано ходање по оштром камењу и стијенама за најкраће вријеме поцијепа и најбољу обућу“, саопштава Веселитски.

Међутим, Црногорци су стрпљиво подносили све тешкоће, не жалећи се, истиче Божидарович.

„Но иако је њихов положај сваком страном посматрачу изгледао очајан они нијесу показивали ни најмање малодушности. Све оскудице и страдања подносили су без роптања, без јадиковања, не тражећи помоћ. Природан понос код њих је изнад свега. Знајући да одлазим у Русију долазили су код мене и говорили ми: „Реците браћи Русима све што сте видјели, све што знате о нама, само ништа не тражите за нас“.

Послије ове изјаве Веселитски се обраћа присутнима овим ријечима: „Ја се нијесам пред вама јавио зато да од вас тражим нове прилоге — мој је циљ био само да вам представим потпуно слику скоре прошлости и садашњости Црне Горе, у њеним тамним и свијетлим бојама. Ви сада знате шта су урадили Црногорци за словенску ствар и шта су претрпјели за њу. Ви знате шта морате радити“.

Црна Гора се, као што се види из излагања Гаврила Божидаровича, налазила у тешким околностима у вријеме објаве рата Турској империји. Али и поред тога су Црногорци, по његовој оцјени, показали висок степен јунаштва о којему само митови и легенде говоре. Управо он је своје излагање и почео тиме. Тај уводни дио текста доносимо у цјелини ради тога да се види како је један угледни странац гледао на хероизам једног малог народа — Црногораца.

„Многопоштована господо!

Будући историчар нашега времена с дивљењем и чуђењем зауставиће се на једном низу догађаја, мало сличних догађајима не само садашње епохе него и уопште нове историје. У трећој четврти XIX вијека, у епохи највећег успона ратне вјештине и побједи великих регуларних армија над народним војскама, народ, с нешто више од 100.000 становника, који живи на најнеплоднијој и најнезахвалнијој земљи, окружен државама или непријатеља или врло сумњивог пријатеља, без икаквих материјалних средстава или резерви, без помоћи са стране, пола године се борио са пространом и насељеном државом, чија се војска рачуна на стотине хиљада, која располаже огромним ратним резервама, слободно располаже свим иметком и животом 30 милиона и, на крају крајева, ужива подршку најбогатије земље Европе и чак читавог свијета.²

² Гаврило Божидарович вјероватно мисли на Енглеску, која је у овом рату подржавала Турску.

Међу толико несразмјерним снагама још је невјероватнија чињеница — исход борбе. Безбројни пукови, непрестано попуњавани из три дијела свијета, ријешили су да згазе и униште шапачицу јунака, и, умјесто тога, свуда, гдје су се с њима срели, сами су били уништени; оружје и резерве, утврђења и артиљерија, читава племена и крајеви прелазили су у руке оних, који нијесу ништа имали, осим личне храбрости и љубави према отаџбини. Не преноси ли нас ово у далеку, древну прошлост или у свијет легенди и митова“, пита Вождарович.

„Али стварност ових подвига, човјечност ових хероја — потврђују њихова страдања. Читаво вријеме док су се борили са суровим и немилосрдним непријатељем, морали су страдати од не мање сурове и неумољиве природе, и не само да су они подносили све врсте невоља него су гледали и страдања својих породица и оних несрећника којима су дали уточиште и у чију су заштиту извадили мач из корица“, каже Веселитски.

Он сматра да се рат Црне Горе против Турске 1876. разликује од свих ратова које је до тада водила. На првом мјесту он истиче да је Црна Гора ступила у рат ради ослобођења Херцеговине. Црногорска влада „стављајући, ипак, изнад свега опште интересе Словенства и потребу да спаси једнокрвну браћу, ријешила је, на крају, да иступи у њихову одбрану“, констатује Гаврило.

Он, такође, тврди да су дотадашњи ратови Црне Горе били одбрамбеног карактера или ограничени само на најближа подручја турске територије. Међутим, овај рат против Турске је офанзивног карактера и на широком подручју. „За разлику од првих ратова, када су Црногорци само бранили своју отаџбину и упадали у најближа непријатељска мјеста, армија књаза Николе пошла је у Херцеговину и прешла је с једног до другог краја“, каже Вождарович. „Први пут Црна Гора мора ратовати, не руководећи се једино својим интересима, усаглашавајући своје акције с општим стратегијским планом“. — Овакво резоновање Веселитског иде у прилог проучавању карактера овога рата.

Турска команда је у неку руку потцијенила снагу црногорске војске. Наиме, „владајући у Херцеговини читавом мрежом тврђава новог система, у које спадају велики утврђени логори појачани посебним утврђењима, Турци су рачунали да су њихови гарнизони и милиција довољни да спријече црногорско напредовање“. Због тога је ријешено да главнина турске војске нападне Црну Гору с подручја Албаније и отуда да се упути „ка Цетињу оним путем који је прокрчио Омер паша“.

Међутим, процјене турске команде биле су нереалне. По мишљењу Веселитскога, долазак црногорске војске под зидине Мостара приморао је Муктар-пашу да своју војску, коју је спремао да води у Србију, упути у Херцеговину.

Пошто није присуствовао борбама Црногораца у Херцеговини, Веселитски о њима врло мало говори. Помиње једино

двје битке: у Бишинској шуми и на Вучјем долу, и то врло шкрто. Дио његова текста који се односи на ове борбе гласи:

„У Бишинској шуми он (Муктар паша — Ј.Ј.) сударио се с једним од првих редова, састављеним само од три црногорска батаљона. Два дана овај одред је задржавао читаву турску војску, наносећи јој велике губитке; одступио је само по књажевом наређењу. Пошто није било могућно хранити војску (црногорску — Ј.Ј.) до времена када ће Турци предузети генералну битку, ријешено је (у црногорској команди — Ј.Ј.) да се покрене ка граници Црне Горе. Муктар паша, сматрајући овај покрет последицом страха, пошао је за Црногорцима, док се они нијесу окренули против њега и потукли га на Вучјем долу. Овим јединим јуришем босанска војска доведена је била у такав положај да се више није могла одупирати на бојном пољу и морала се вратити у тврђаве. Црногорци су се морали зауставити под зидинама тврђаве: заузети тврђаву без артиљерије и њима је изгледало немогућним“.

Веселитски као очевидац догађаја више детаља наводи о борбама у Црној Гори и подвизима црногорске војске у њима Међутим, као што је већ напоменуто, он се осврће само на неке битке, не придржавајући се увијек стриктно хронолошког реда.

Албанија је за Турску била важан стратегијски положај. Због тога су Турци, плашећи се утицаја Црногораца на Албанце, настојали да онемогуће сваку везу међу њима. По причању Веселитскога, они су опасали читаву границу од Спужа до Медуна и преко Подгорице с 97 утврђења; утврђених војничких логора, кула, војних утврђења. Турски заповједник Ахмед Хамди паша вјеровало је да је сада Албанија довољно заштићена од Црне Горе и да може извршити планирани напад на ову земљу. Међутим, у томе су га спријечили Кучи, племе (налазило се на албанској територији) које се побунило против Турака. Ахмед Хамди паша, плашећи се утицаја Куча на Албанију, ријешено је да прво казни Куче, па тек онда да нападне Црну Гору. Операцију турске војске против Куча Гаврило Божидарович овако описује:

„Из Подгорице, главног мјеста на турској граници, у њихову земљу (територију Куча услед непознавања Веселитски назива „земља“ — Ј.Ј.) водио је само један пут, преко узане долине, која је на најужем мјесту била опкољена мањим брдима с тврђавом Медунум. Туда је требало спровести турску војску и одатле предузети експедицију ради уништења земље Куча и рушења њихових кућа. Црногорци су Турцима морали спријечити прилаз ка Медуну. Седам пута Турци су се приближавали овој тврђави и седам пута су бјежали у Подгорицу, вукући назад или бацајући животне намирнице одређене за Медун. Приписујући овај пораз неспособности Хамди-паше, Порта га је смијенила и намјесто њега одредила Махмуд-пашу (Њемца, по презимену Фрејнд). С 20.000 одморних војника, он се искрцао у Бар и с великом снагом и енергијом кренуо је ка Медуну да би спасио тврђаву“.

Код Медуна се налазило 2.000 Црногораца (од 4.000, колико их је било на читавој источној граници Црне Горе) који су дочекали Махмуд-пашину војску. „Махмуд паша пошао је даље од свога претходника; готово под самим зидинама Медуна претрпио је такав пораз да више није био способан за напредовање“, изјављује Веселитски.

Сада на ратну сцену ступа Дервиш паша. „У Призрену, древној пријестоници Душанова царства, било је окупљено 20.000 Египћана, Тунишана, Триполитанаца и Зејбека;³ с њима искусни Дервиш паша, који је требало долином Ибра напасти Србију“. Међутим, пораз Махмуд-паше под Медуну измијенио је овај ратни план. „Дервиш паша, са својим корпусом, пошао је у Подгорицу и примио управу над свим снагама које дјејствују против Црне Горе“.

По оцјени Гаврила Божидаревича, никада до тада тежи дани нијесу настали за Црну Гору. „Никада слична опасност није пријетила Црногорцима. Раздражени поразима и не рачунајући више црногорско бојиште другостепеним, Турци су Муктар-пашину војску повећали на 36.800; он је морао обновити офанзиву и упасти у Црну Гору са сјеверозапада онда када Дервиш паша са 35.000 нападне са југоистока. У долини Бјелопавлића, најужем мјесту Црне Горе, морале су се састати обје армије, и, нарасле до 72.000, с Дервиш пашом на челу, поћи на пријестоницу Црне Горе“.

Турска војска, по причању Веселитскога, била је распоређена у Бјелопавлићкој долини, а црногорска по околним брдима. Дервиш паша, као вјешти стратег, нападао је час на једну час на другу страну, желећи да на тај начин превари будност Црногораца, продре тамо гдје се нијесу надали и подијели црногорску војску на два дијела. Међутим, црногорска команда је на вријеме прозрела његов план и није му дозволила да га оствари.

Дервиш паша је оцијенио да је неопходно запосјести положаје на брдима одакле су црногорске посаде угрожавале напредовање турске војске. Истовремено би таквом тактиком довео црногорску војску у критичан положај.

„Видећи, оправдано, у Рогамским висовима, гдје је био главни штаб Божа Петровића, главну и природну тврђаву Црне Горе, он је ријешо да их нападне“, прича Веселитски. „Иако се сматрало да су висови неосвојиви, турска артиљерија — пољска и брдска — приморала је Црногорце да напусте прву линију врха; 10.000 Турака пријешло је ријеку Зету и заузели су брдо Тријебач, главну позицију. Уколико би се утврдили на Тријебчу, Црногорци се не би више могли одржати на висовима, а падом брда Рогаме Црна Гора би се „подијелила на два

³ Зејбек — племе у Ајдин-вилајету, у Турској, које је досељено из Средње Азије и од кога се регрутовао истоимени, веома стари, род војске у Турској Царевини. Зејбеци имају народну ношњу, врло су окретни и веома вјешти играчи зејбечких игара (Абдулах Шкаљић, *Турицизми у српско-хрватском језику*, Сарајево 1965, стр. 650).

дијела и Турцима би се отворио пут у само њено срце“, резонује Веселитски. „Божо Петровић, командант војске на јужном фронту, схватио је критичну ситуацију, и, мада није имао више од два батаљона, храбро их је повео у јуриш. Црногорци су двапут, протрчавши под смртоносном палбом, заузели на јуриш врх, на којем су се Турци већ били утврдили, и оба пут су их Турци одатле истјерали. Но и трећи пут јунаци су јуришали, сломили све прпереке и на крају загосподарили спорним пунктом. Низ стрме стијене брда Турке су одбацили у ријеку, збацили са врха у воду и готово уништили читав одред који је настапао. Други дио турске војске који се налазио на другој обали вјероватно није видио ову катастрофу и није је могао спријечити. Кроз два дана, на очиглед цјелокупне турске војске, која је обновила напад и под градом метака турске артиљерије, неколико Црногораца изашло је на Тријебач и тамо се утврдило, одбијајући све нападе Турака.

„Сви Словени треба да се поносе висовима: Рогаме и Тријебач, чија имена спадају међу најславнија имена у историји“, истиче Божидаровић.

Узгред напоменимо да је битку за Тријебач (25. августа 1876) слично Веселитском оцијенио и војвода Гавро Вуковић. „Страшнијега нити јуначкијега боја није Црна Гора запамтила“, каже Вуковић („Рат 1876. Црне Горе са Турском“, Сарајево 1929, стр. 35).

Од ратних операција Дервиш-паше против Црне Горе Веселитски још једино помиње напад на брдо Маљат (27. и 28. септембра) као и да је „запалио једно црногорско село“. Убрзо последице овога, саопштава Веселитски, Пипери су пријешли ријеку Зету и заузели Веље брдо — вис између војске Дервиш-паше и Подгорице. „Дервиш паша с муком је изашао из овог положаја и преко Служа пробио се до Подгорице“. Убрзо је пао Медун (8. октобра), „а Црногорци с оружјем заплијењеним на Медуњу тукли су Подгорицу“.

За Муктар-пашу Веселитски каже да је заједно са Целалудин-пашом успио само да један корак ступи на црногорску земљу. Црногорци су му то допустили само ради тога да га опколе са свих страна. „Од Заслана⁴ он није могао ни напријед ни назад“. У његовој позадини „био је заузет град Љубиње, а тврђава Никшић и Горанско и војна утврђења у кланцу званом Дуга били су потпуно опкољени, као и сам Муктар, и само га је примирје спасило од неминовне погибље“.

Гаврило саопштава да су Црногорци у овом ратном периоду заплијенили 48 барјака, 9 топова, 10.000 пушака, 1.000 коња и „многo других трофеја“. Међу заробљеницима био је и један

⁴ Војвода Гавро Вуковић наводи да се Муктар паша ушанчио у мјесту Заслапу, а не у Заслану како каже Веселитски. С обзиром да је војвода Вуковић 1876. непосредно учествовао у ратним операцијама између Црне Горе и Турске, његов податак може се сматрати тачним (Г. Вуковић, *Рат 1876. Црне Горе с Турском*, Цетиње, 1929, стр. 36).

турски паша (Осман паша — Ј.Ј.). Турци су имали око 5.000 мртвих и рањених. Међу убијенима били су и тројица турских паша, каже Веселитски, али не саопштава њихова имена.⁵ Црногорци су имали 922 мртва и 2.500 рањених. Он сматра да би успјеси Црногораца били знатно већи да у Србији Турци нијесу постигли велике успјехе на бојишту, те да је црногорска војска за два мјесеца одложила ђуниску катастрофу.

Божидарович обавјештава руску јавност да је оно што је изнио о збивањима у Црној Гори мало да би се приказала права слика о јуначким дјелима Црногораца. „Потребно би било изнијети стотине посебних операција, од којих свака заслужује да уђе у историју“.

„Међу вама се прославило име Новака Милошева,⁶ и потпуно оправдано. Али колико је других који нијесу мање урадили и који такође треба да буду прослављени и остану у сјећању. Шта да се каже, на примјер, о два брата Пипера — оба старци, а један од њих убио је Селим-пашу.⁷ За њих је било мало да кидају главе у борби; сваку су ноћ упадали на турско подручје и ни један једини пут нијесу се вратили без успјеха. Ноћне експедиције, нарочито у логору Божа Петровића, биле су свакодневне. Сваку ноћ неколико јунака узнемиравало је Турке; неки су се прикрадали стражарима и од њих отимали пушке; други су упадали у тврђаве, одводили коње, односили залихе. Како је изванредно замишљен и извршен подухват — крађа барјака са главне касарне тврђаве Подгорице — који премашује све што је слично урађено“.

Гаврило Сергеевич се посебно дивио црногорским барјактарима који су с барјаком у руци, изложени смртној опасности, јурили испред своје чете, упадали међу непријатеље и тамо гдје се водио најжешћи бој.

„Ако треба да кажем коме сам се највише дивио — то су црногорски барјактари. С каквом су хладнокрвношћу, с каквим презрењем смрти јуришали на најопаснија мјеста турског полоцаја, убијеђени да за њима иде њихово „друштво“. Често пута ова изванредна брзина рјешавала је судбину битке. Ако барјаци, изрешетани мецима 38 или 42 пута, уливају поштовање, шта да кажемо о људима који су их носили и имали само једну мисао

⁵ Селим паша је погинуо на Вучјем долу 16. јула 1876. године. Погинуо је и Целалудин паша. Од рана задобијених 3. октобра 1876. у борби са црногорском војском на брду званом Маљат умро је у Спужу. Целалудин паша био је бригадир у штабу Муктар-паше. „Кад је Муктар ушао с војском на Заслап, Целалудин се је томе противио, не видећи у томе никаквог плана. Муктар га је казнио, узео му сабљу за три дана. Овај се наљутио и отишао преко Дубровника к Дервиш-паши, ће погубе“ (Г. Вуковић, цитирано дјело, стр. 45). На жалост, нијесам успио да пронађем име трећег паше за којег Веселитски каже да је погинуо 1876. у борби са Црногорцима.

⁶ Веселитски каже: Милоша Новака, умјесто Новака Милошева.

⁷ Селим-пашу је убио Ђоко Лазарев Поповић. Веселитски мисли, дакле, на њега и његовог брата. Али они нијесу били Пипери, како наводи Веселитски, него Цуце.

— ићи напријед! Барјактари су често расправљали о заслугама њихова друштва или батаљона и спор би ријешили тако што би настојали да се пробију што даље један од другог, испред цијеви непријатељских топова, у најжешћу битку“, каже Веселитски.⁸ А онда наставља: „Како да вам представим Црногорце који иду на „јуриш“! Они скачу као срне, с камена на камен и тамо гдје једва, уз велику пажњу, може нога стати; као лавови бацају се на непријатеља и хватају га. Турци се никада нијесу могли одупријети таквом нападу; најтврђа и најхрабрија одбрана само је одлагала њихову судбину. На крају они су били потиснути, слоњени и натјерани у бјекство — тада почиње ужасан и крвав лов на људе“, изјављује Божидарович.

Црногорци су гајили неку врсту култа према оружју. Чувајући његову част поносили су се њим. Уочивши ту особину Црногораца, Веселитски је сматрао да о томе треба обавијестити јавност. Ево што о томе каже:

„Оружје је предмет гордости Црногораца, предмет њихове њежне бриге, Имао сам прилику да видим како Црногорци воле своје оружје, како га пазе и чувају. Никада нећу заборавити када ме је једне хладне, кишовите ноћи један Црногорац замолио да стави своје оружје под мој шатор, и како је затим, плашећи се да под шатором може бити влажно, донио своју струку, једину заштиту од хладноће, да у њу замота своје оружје, спреман да без свега остане. У посљедње вријеме рата, у сљед недостатка муниције, Црногорци су морали ратовати првенствено хладним оружјем. Али због честе употребе јатагани и пушке су се савијали и ломили. Скромно, готово постиђени, полагали су искривљено оружје пред ноге команданта и молили да им опрости због насталог квара“, саопштава Веселитски.

На многа питања „с разних страна“ како помоћи Црногорцима, Веселитски је одговорио преко штампе, односно писма о којем је било раније ријечи. „Излијечити све ране које им (Црногорцима — Ј.Ј.) је рат донио, наградити Црну Гору за све жртве претрпљене за словенску ствар, удовољити свим њеним невољама које је муче, врло је тешко у овом часу“, истиче Веселитски у поменутом писму. Али Русија, по његовом мишљењу, може и хоће учинити „минимум“ помоћи „како би сачувала животе Црногораца и Херцеговаца које су примили“. У то се он увјерио када је тих дана „пропутовао Русију од Црнога до Балтичкога мора“. У многим мјестима разговарао је с људима из разних кругова и сви су показали спремност да помогну Црно-

⁸ Констатација Веселитског о храбрости црногорских барјактара је тачна. Ту њихову особину истичу и други хроничари. Тако, на примјер, војвода Гавро Вуковић, говорећи о чувеној бици на Фундини, која се одиграла у вријеме када је Веселитски био у Црној Гори (јул 1876), наводи и узетан примјер храбрости једног црногорског барјактара. „Бајактари с барјацима јуришали су први. Једноме сломи пушка руку десну, а он узне барјак у лијеву, па све напријед, сломи му и лијеву барјак паде на земљу, он се сагне, узме барјак зубима па је ишао напријед“ (цитирано дјело, стр. 28).

горцима. Да би се црногорско и херцеговачко становништво (које је пребјегло у Црну Гору) спасило од смрти треба га што прије снабдјети хљебом, каже Веселитски. Он сматра да ће Црногорци све издржати и да без свега могу, само ако имају хљеба. Када га је књаз Никола послао у Русију да тражи средства ради снабдијевања Црне Горе житом, рекао му је: „Док моји Црногорци знају да њихове жене и дјеца имају парче хлеба увијек ће се борити као што су се до сада борили. Главно је да имају хлеба“, рекао је књаз.

Гаврило Сергеевич каже да су грађани Одесе, прије него је он преко штампе објавио ово своје писмо, скупили добровољне прилоге у житу и новцу (за који су купили жито) и послали га у Црну Гору „као дар грађана Одесе црногорском народу“.⁹ Ван сумње је да су и други у Русији пошли њиховим примјером.

Ето тако је Гаврило Сергеевич Божидарович описао прилике и рат Црне Горе с Турском 1876. године.

Јован Јовановић

⁹ Занимљиво је напоменути да су радници Одесе 1875. први прикупили од радника жељезничара три хиљаде рубаља за херцеговачке установе. Према неким подацима, први Руси добровољци који су 1875. учествовали у херцеговачком устанку пошли су из града Одесе. А ево сада и грађани Одесе први шаљу жито за црногорско и херцеговачко становништво ратне 1876. године.